

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Радзінна-хрэсьбінныя абрады і звычаі беларусаў (на матэрыяле фальклору Гомельскай вобласці) / аўтары-ўкладальнікі Новак В. С., Шынкарэнка В. К. і інш. – Гомель : Барк, 2013. – 380 с.
- 2 Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
- 3 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина / М. Фасмер – М., 1986-1987
- 4 Моисеев, А. И. Мотивированность слов // Исследования по грамматике русского языка. Учёные записки ЛГУ, 1963. Вып. 68, № 322.
- 5 Супрун, А. Е. Лекции по лингвистике / А. Е. Супрун. – Мн., 1980.

The article considers the nominations of the maternity and baptismal rite as part of the ritual vocabulary of Belarusians. The article describes the vocabulary recorded on the territory of the Dobrush district of the Gomel Region and collected during folklore and dialectological expeditions of students and teachers of the F. Skarina Gomel State University. A detailed semantic classification of ritual vocabulary is carried out, the ways of their penetration into the Belarusian language are given, the types of structural motivation are determined.

УДК 398:27-468.6(476.7-37Столін)

С. А. ВЯРГЕЕНКА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

А. М. ПАЛУЯН

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

МІФ ПА-ЗА ЧАСАМ:

АРХАІЧНЫЯ ВОБРАЗЫ І СІМВАЛЫ Ё ЛЕКАВЫХ ЗАМОВАХ СТОЛІНШЧЫНЫ

У артыкуле на фактычным матэрыяле лекавых замоў Століншчыны аналізуюцца архаічныя вобразы і сімвалы і іх уплыў на агульную карціну тэксту. Адзначаецца, як гэтыя вобразы ілюструюць нацыянальны менталітэт і светапоглядныя ўяўленні беларусаў.

Важнейшым кампанентам духоўнай культуры, якая гістарычна фарміравалася на працягу тысячагадовага існавання чалавечага супольніцтва, адлюстравала, захавала і данесла да нас мудрасць, нацыянальны менталітэт, светапоглядныя ўяўленні, жыццёвы вопыт нашага продка, з’яўляюцца фальклорныя творы, “бо ў штодзённым жыцці чалавека яны неслі і дарадчую, і перасцерагальную, і забаронную функцыю, у значнай меры кіруючы паводзінамі чалавека” [1, с. 6]. Ядро, цэнтр вуснай народнай творчасці, безумоўна, утвараюць сакральныя жанры, сярод якіх значны пласт складае адзін з самых архаічных жанраў – замовы. Замова ўяўляе сабой адзіную цэласную сістэму, якая арганічна ўключае вербальны і паравербальны элементы, якая характарызуецца традыцыйна ўстойлівай семантыкай вобразаў і формул. Сакральная, звышнатуральная сіла замовы была скіравана на тое, каб упарадкаваць, гарманізаваць такія неўпарадкаваныя і негарманізаваныя, з прычыны ўмяшання варожых чалавеку сіл-духаў, свет. Лічылася, што эфектыўнасць уздзеяння замовы залежыць ад дакладнага ўзнаўлення ўсяго абрадавага комплексу: вербальна-акцыянальна-рэальна-атрыбутыўнага. Адхіленне, нават нязначнае, ад канона магло не толькі пашкодзіць замаўляльніку ці аб’екту замаўлення, але і выклікаць адваротны, згубны эфект. Улічваючы

гэта, да захавання і дакладнага ўзнаўлення замоў ставіліся надзвычай адказна. Менавіта гэтая акалічнасць у многім і паспрыяла таму, што за тысячагадовы шлях свайго жыцця замова дайшла да нас, захаваўшы першапачатковы функцыянальна-прагматычны сэнс і сакральна-міфалагічную аснову. Тым не менш, трэба канстатаваць, што да сярэдзіны XX стагоддзя замова разглядалася як маргінальная з’ява, як жанр вуснай народнай творчасці, які або знікае з культурнага ландшафту нацыі, або ўжо знік. Насуперак такому меркаванню-прысуду само жыццё пацвердзіла распаўсюджанасць і актыўнае бытаванне замоўных тэкстаў ва ўсіх рэгіёнах Беларусі і ў тым ліку на Століншчыне.

Століншчына – унікальны край у географічным, прыродна-ландшафтным, гаспадарча-побытавым і культурным планах, дзе перапляліся або зліліся ў адзінае цэлае разнародныя элементы матэрыяльнай і нематэрыяльнай, духоўнай культуры. Гэты прыгожы, прыдатны для земляробства паўднёва-заходні куток Беларусі з глыбокай старажытнасці вабіў і па сённяшні дзень прыцягвае да сябе людзей сваімі хваёвымі лясамі, балоцістымі мясцінамі, азёрамі, шматлікімі рэкамі (17 рэк і рачулак радуюць гаспадара-земляроба), якія не толькі паілі, але і “кармілі”, угнойвалі гэтую бласлаўлёную зямлю. Тут жывуць працавітыя, шчырыя і шчодрыя людзі, якія дзеляцца сваімі матэрыяльнымі і духоўнымі набыткамі – песнямі, легендамі, паданнямі, прыкметамі, замовамі.

Замовы, запісанія на Століншчыне, адлюстроўваюць усе сферы жыцця чалавека. Іх можна падзяліць на 4 функцыянальна-тэматычныя групы: лекавыя, гаспадарчыя, сацыяльна-бытавыя, сітуацыйныя. Яны і ахопліваюць розныя бакі побыту чалавека-працаўніка: яго здароўе, духоўнае жыццё, працоўную дзейнасць, сямейна-бытавую і сацыяльную сферы.

Самую шматлікую паводле сучасных запісаў (і Століншчына ў гэтых адносінах не з’яўляецца выключэннем) складаюць лекавыя замовы. Знаёмячыся з імі, пераконваешся, што першабытны анімізм (адухаўленне ўсяго наваколля) выступае тут надзвычай рэльефна. Хваробы нашым прашчурам уяўляюцца жывымі, разумнымі (як і сам чалавек), часта антрапаморфнымі істотамі. Хваробы-агрэсары настолькі рэальна ўспрымаліся старажытным чалавекам, што ён уступае з імі ў кантакт, вядзе з імі размову, у працэсе якой імкнецца пераканаць зласлівую сілу-духа пакінуць чалавека. Напрыклад, “...грыжа, грыжа, не грызі косці ў сярэдзіне роднага жывата і не вяртайся нікагда” (запісана ў в. Семігосцічы ад Пінчук М. А., 1930 г. н.), або “золотнічэ, золотнічэ! Ты Божы чолочэ. Цябе Господ создаў і тобе место даў. Цябе маці рожала, место обгорожала, Баба пупа завязала, тобе место ўказала, Стань на месцы, на золотом крэсле” (запісана ў в. Храпунь ад Лукашэвіч П. Л., 1928 г. н.). Нават з прыведзеных прыкладаў (а іх прыгадаць можна значна больш) вынікае, што згодна з правіламі народнага маральна-этычнага кодэкса замаўляльнік імкнецца мірам пазбавіцца ад хваробы-агрэсара, як у апошнім прыкладзе. Часам хваробу нават спакушаюць камфортнымі, з пункту гледжання чалавека, умовамі: “я (курка-рабушка ў ролі лекаркі – С. В.) гребу, выгребая 12 уроков, 12 простреков, 12 пріговоров. Я іх прашу, упрашаю, я іх ссылаю на ціхія воды, на ніцыя лозы, там вам сталы засцілают, кубкі налівают, там вам жыць-пжываць, а рабе Божай (імя) уроку не бываць”, або “пасылаю я цябе, удар і звіх, на цёмны лес, на крутую гару. Там дзеўкі гуляюць, сталы засцілаюць, віном чары наліваюць, цябе ў госці дажыдаюць. Ідзі ты, звіх, к ім туды, там табе будзе піценне, ядзенне, спанне, гулянне, лёгкае прапітанне...” (запісана ў г. Столін ад Марчанка В. А., 1935 г. н.). Латэнтны (скрыты) сэнс такіх “камфортных” мясцін расшыфроўваецца правільна, калі ведаеш, што ніцыя лозы, цёмны лес, крутыя горы – гэта ўсё маркеры гіблых месц, дзе якраз чалавек не можа пачуваць сябе бяспечна, гэта чужая, неасвоеная тэрыторыя, якая яму пагражае, але, па перакананні нашага далёкага продка, якраз у такіх “нячыстых” месцах і жывуць варожыя сілы-духі, адтуль яны і нападаюць на чалавека, туды ж замаўляльнік іх і адпраўляе. Па перакананні нашых продкаў, прыгаворы, урокі, прыстрэкі маглі насылаць і людзі “з дрэнным вокам”. “Калі ў чалавека дрэннае становішча ўсяго арганізма, то часта бабкі ставяць дыягназ – урокі: нехта наўрочыў ці і прырабіў” (запісана ў в. Альшаны ад Сімановіч А. П., 1902 г. н.). Гэтае меркаванне нашага сучаснага інфарматара поўнасцю супадае з перакананнямі чалавека XIX стагоддзя: “Так как по понятию белоруса все болезни происходят или от поддела, или от

дурного глаза, то, чтобы вылечить их, он обращается или к знахорю, или к знахорке, а те или просто заговаривают, или же дают наговоренную воду” [2, с. 14]. Пацверджанне гэтым словам мы знаходзім і ў каментарыі нашых сучасных інфарматараў. Так, у каментарыі да замовы “Ад спуду” (запісана ў в. Беражное) Скарабейка Наталля Іванаўна распавядае: “у стакан наліць... гэтаю вадою процярэць цело дзіцяці – лоб, грудзі, живот, долоні, ногі, подошвы ног, спінку і даць адзін раз (глоток) напіцца”. Калі ж дамовіцца па-добраму не ўдаецца, тады на змену ўгаворам, упрошваннем, спакусам прыходзіцца прыбгаць да больш радыкальных спосабаў: або зняважыць, абразіць хваробу, спадзяючыся, што яна пакрыўдзіцца і адступіцца (...круг-лішаю, з г... цябе змяшаю, з белага цела зганяю...)” (запісана ў в. Струга ад Мароз В. Л., 1948 г. н.), або прыбегнуць да непрыкрытай пагрозы: “Я цябе, рожа, замарожу, \ Я цябе, рожа, агнём абпяку, \ Я цябе, рожа, віном залью, \ Мелом засыплю, сукном затру.” І далей Наталля Іванаўна тлумачыць: “чырвонаю тряпкай памахаць кругом рожі тры разы, пасыпаць рожу патоўчаным мелам”. У прыведзеным прыкладзе якраз і звяртае на сябе ўвагу адпаведнасць вербальнага і паравербальнага кампанентаў.

Даволі ўстойлівую прапіску ў замоўным матыве барацьбы з ліхімі сіламі-духамі хваробы набываюць прадметы, якія маюць дачыненне да жалеза: “На моры ёсць птах з жалезнай дзюбай. Ён вас (змея) выдзяўбе, выклуче і з пакалення вас звядзе. А святы вязе меч, будзе вам галовы сеч” (“Ад гадзіны, змяі”, запісана ў в. Струга ад Мароз В. Л., 1948 г. н.), або ад таго ж інфарматара: “...зубішча, зубішча, ідзіце на дубішча ... а калі не пойдзеце, я к вам прыйду з косамі, з тапарамі, з добрымі малайцамі і я вас пакашу, парублю, у грудзі складу і спалю, і попел разадзьму” (“Ад зубнога болю”). Высокі семіятычны, сакральна-міфалагічны статус падобных прадметаў у традыцыйнай народнай культуры звязваўся перш за ўсё з уласцівасцямі жалеза: трываласць, цвёрдасць, да таго ж пры апрацоўцы непасрэдна кантактуе з агнём. Таму ўсе прадметы з метала ўспрымаюцца ўніверсальнымі абярэгамі. Прыведзеныя прыклады цікавыя яшчэ і тым, што ўяўляюць прыналежнасці, так бы мовіць, да мужчынскага і жаночага голасу (інфарматара-носьбіта). У замовах, якія хутчэй за ўсё належаць жанчыне, гучыць матыў просьбы, як напрыклад, “Ад залатніка”: “...живот, живот, живаток мой, залатнік, залатнік, залаціся, на месца, залатнічок станавіся” і як вынік – “я живот угаварваю, угаварыла”. Жанчына-лекарка часта звяртаецца за дапамогай да Прачыстай (“Маці Божа, будзь у помачы рабе Божай Ганне живот угаварваць” (“Ад залатніка (надрыва)), да Гостада (“Госпадзі, памажы ў маіх дзялах, у маіх славах” (“Ад грыжы”), або “Госпаду Богу памалюся, Мацеры Прачыстай Святой пакланюся, усім угоднікам Божым – кіеўскім, пячэрскім. Малю я вас і прашу я вас, памажыце...” (“Ад звіху, удару, выбою”). Часта лекарка звяртаецца адразу і да хрысціянскіх, і да язычніцкіх персанажаў, як у замове “Ад дзіячых хваробаў”: “Прысвятая Божая Маці, памажы бяссонніцу гнаці. Чатыры куточки ў хаце, памажыце бяссонніцу гнаці” (запісана ў в. Аўсямірава ад Гарбачэўскай М. І., 1940 г. н.), а то і проста гаспадыня звяртаецца да хатняй жывёлы (каровы, казы) з прапановай бараніцца самім, як у замове “Ад ведзьмы”: “Каза мая шэрая... вочкамі аглядзіся. вушкамі адмахніся. ножкамі адтапніся, хвосцікам адмахніся”. Аўтаматыў гучыць і ў замове “Ад уроку (суроку)”, дзе гаспадыня звяртаецца да казы і каровы “сонцам асвяціся, месяцам агаражайся, урокаў не пужайся, ведзьме не паддавайся”.

На фоне разгледжаных прыкладаў кантрастна выдзяляюцца творы, дзе, як і ў вышэй нагаданых (“Ад зубнога болю” і “Ад рожы”), гучыць не просьба, не ўгаворы, не апеляцыя да святых памочнікаў. А ўпэўненасць, што не толькі сам справіцца з хваробамі, якія пасылаюцца на людзей інтэрнальнымі істотамі (“а хваробы нам жаднай не трэба, бо яна прыйшла ад чорта, але не з неба”), але і з самімі гэтымі істотамі: русалкамі, д’яблам, нячыстымі духамі і да т. п., якіх замаўляльнік-лекар ссылае на непрыгодныя для людзей месцы. Так, у замове “Ад русалкі”, запісанай у в. Альшаны ад Кірыловіч П. А., 1922 г. н., русалка называецца вадзяніцай, што адназначна ўказвае на месца, звязанае з вадой, шальнай дзявіцай, а гэта ўжо і характарыстыка. і адносіны да гэтай дзявіцы, таму зусім лагічна, што з такой істотай чалавеку кантактаваць няма ніякай ахвоты. У творы яскрава падкрэсваецца матыў адмежавання ад гэтай прадстаўніцы ніжэйшай міфалогіі: “Адвяжыся, адкаціся, у мой

двор не кажыся, табе тут не век жыць, а нядзелю быць. Ступай у раку глыбокую, на асіну высокую. ...Я закон прынімаў, златы крыж цалаваў: мне з табой не вадзіцца, не куміцца”. Запісаная ад таго ж інфарматара замова “Ад нячыстай сілы” пацвярджае, што ў памяці народа да нашага часу ўстойліва захоўваюцца міфалагічныя ўяўленні пра фантастычных істот, т. зв. нячысцікаў, ”бясоў, д’яблаў, нячыстых духаў і самазлейшых духаў”, якія насялялі наваколле, але ў адрозненне ад русалкі, якой каля чалавека толькі “нядзелю быць”, яны, гэтыя зласлівыя духі, шкодзілі чалавеку на працягу ўсяго ягонага жыцця. Замаўляльнік, не адступаючы ад жанравых канонаў, ссылае “вас, бясы-д’яблы, нячыстая сіла, на мхі, на балоты, на паганяныя воды, дзе Садом і Гамора страблены”. Зусім зразумела, што алузія на біблейскі сюжэт мае на мэце нагадаць нячысцікам, якое страшэннае боскае пакаранне чакае ўсіх “ворагаў” чалавека, нават “самастрашнейшых”.

Як бачна з прыкладаў, мужчына-замаўляльнік больш спадзяецца на свае сілы, сцвярджае сваю маскуліннасць. Часта гэта праяўляецца нават у стылёвай афарбоўцы тэксту. Так, напрыклад, зусім натуральна, нетаропка, годна расказвае пра свае заняткі-паходы “раб Божы” – замаўляльнік у “Замове ад лесуна” (запісана ў в. Вялікія Арлы ад Скрапец Т. Р.). Верагодна, замова ўзнікла яшчэ ў той час, калі паляўнічы, збіральнік “дароў лесу” ўмеў жыць у гармоніі з прыродай, ведаў, умеў чытаць яе падказкі, разгадваць яе таямніцы, таму і не блудзіў, ходзячы “па лясках, па кустах, па мхах, па балотах, па гніліцах, па чарніцах, па малінах”. Ён, дабытчык, які добра засвоіў маральна-этычныя правілы паводзін у “чужым доме” – паважаць заведзеныя ў ім парадкі, бо “ ў чужы манастыр са сваім уставам не ходзяць”. Як чалавек, які пазіцыянуе сябе міралюбівым, выхаваным, ён гаворыць: “а табе, лясны хазяін, пакорнасць аддам”.

Адметнае месца ў тэматычнай групе замоў з агульным паняццёвым полем “лекавыя” належыць творам “Ад зносу”, “На добрыя роды”, “Каб пакутаваў муж, а не парадзіха” – усе запісаны ў в. Аўсямірава ад Гарбачэўскай М. І., 1940 г. н. Самай вялікай таямніцай чалавечага існавання спрадвечу была вялікая таямніца нараджэння новага жыцця – дзіцяці. Па народных перакананнях, “нараджэнне дзіцяці – гэта прыход істоты з іншага свету” [3, с. 172] і для паспяховага здзяйснення гэтага пераходу замаўляльнік звяртаецца за дапамогай да боскіх сіл: “Госпадзі, прыступі, памажы Мані дзіця радзіць (“На добрыя роды”). У згаданай замове дзейсную дапамогу (нават прымае на сябе функцыі бабкі-павітухі) аказвае Багародзіца: “Божая Матка па дарогах ішла, сорак пяць ключоў нашла, усе жылы адмыкала, голенька даставала”. Варта адзначыць, што падобныя дзеянні ніколі не зніжаюць, не дэсакралізуюць вобраз Прысвятой Багародзіцы, бо яна “ўспрымалася блізкай простым людзям, іх першай заступніцай перад Сынам, якая па-мацярынску перажывае за ўсіх, суцяшае, якая міласцівая, спагадлівая да любога няшчасця і якая аблягчае боль” [4, с. 610], бо “паўсюдна ў рускіх Багародзіцу лічылі лекаркай самых розных хвароб” [4, с. 622]. І яшчэ што тычыцца аналізуемай замовы, то ў ёй выразна выказаны і гendarныя прыярытэты, што яшчэ раз пераконвае, наколькі ўстойлівай была традыцыя дэферэнцыраваных стаўленняў да мужчын і жанчын у даўнія часы. Нават пры нараджэнні дзіцяці ваказваецца статуснае палажэнне хлопчыка ці дзяўчынкі ў сям’і (чытай, у грамадстве), і месца “дыслакацыі”: “калі князік, то на покуць борыся, Калі княгінька, на перэдпечак садзіся”. І тым не менш, нараджэнне дзіцяці – Божы дара – было ў пераважнай большасці радаснай падзеяй і ў беднай, і ў багатай сям’і беларуса, як, дарэчы, і ва ўсіх аседлых народаў, бо з ім звязвалі не толькі ідэю працягу рода, але да яго ставіліся як да работніка, памочніка па гаспадарцы, прадаўжальніка справы бацькоў і ягонага нашчадка, таму і аддавалі перавагу нараджэнню хлопчыка (дзяўчынкі ж з цягам часу станаўліся работніцай у сям’і мужа).

Што тычыцца апошняй з нагаданых у гэтай функцыянальнай падгрупе замоў, то перад намі сапраўдны рэлікт старажытнай традыцыі, якую можна растлумачыць асаблівасцямі псіхалогіі старажытнага чалавека і ягонай татальнай (няўхільнай) верай у тое, што “падобнае выклікае падобнае”. Якраз на гэтым прынцыпе і засноўваецца “дапамога” парадзісе, дапамога, якая зводзіцца да пантамімы-імітацыі, калі “за рабу Божу (імя) раб Божы крычал, выжжал, на

сціны ліз, за рабу Божу ўбываецца, міста сэбэ не находзіць”, г. зн., што муж паводзіць сябе адпаведна прынцыпам імітацыйнай магіі: “магія имитативная... подразумевает сознательно подражающего агента” [5, с. 18]. Такія дзеянні мужа лічыліся патэнтаванымі гомеапатычнымі сродкамі, што яшчэ раз даказвае, што рацыянальнае ва ўсведамленні нашага продка было знітавана з ірацыянальным, з верай у містычныя, чарадзейныя абрадавыя дзействы. Тут якраз да месца нагадаць слухнае выказванне Г. А. Барташэвіч, што “...магія не была б магіяй, чарадзейства не было б такім, калі б, акрамя жыццёвай асновы іх, жыццёвых патрэб яны не ўключалі ў сябе элементы якасці, якія выводзяць іх з рамак рацыянальных актаў” [6, с. 78].

Такім чынам, як сведчыць фактычны матэрыял, багатая замоўная спадчына Століншчыны захоўвае агульнаэтнічную аснову, у ёй можна знайсці адказы на многія пытанні, што хвалявалі нашага продка і былі у першую чаргу звязаны з засцярогай ад варожых сіл-духаў, што засялялі наваколле. Замоўныя тэксты даволі ўстойліва бытуюць і ашчадна захоўваюцца ў памяці інфарматараў, даносячы да нас архаічныя з’явы традыцыйнай культуры.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Зямля стаіць пасярод свету. Беларускія народныя прыкметы і павер’і. Кн.1 \ уклад., прадм., пераклад, бібл. У.Васілевіча – Мінск : Маст. літ., 1996, – 591с.

2 Шейн, П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края: в 3-х т. / П. В. Шейн. – Санкт-Петербург : Типография императорской академии наук, 1887. – Т. 1. – 585 с.; 1893. – Т. 2. – 715 с.; 1902. – Т. 3. – 535 с.

3 Домников, С. Д. Мать-земля и Царь-город. Россия как традиционное общество / С. Д. Домников. – М. : Алетея, 2002. – 672 с.

4 Русская мифология. Энциклопедия. – М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2005. – 784 с.

5 Фрэзер, Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Дж. Фрэзер; пер. с англ. М.К. Рыклина. – М. : ООО “Издательство АСТ”: ЗАО НПП “Ермак”, 2003. – 781 с.

6 Барташэвіч, Г. А. Беларуская народная паэзія веснавога цыкла і славянская фальклорная традыцыя / Г. А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 182 с.

The article analyzes archaic images and symbols and their influence on the overall picture of the text, using factual material from the Stolín region's medical orders. It notes how these images illustrate the national mentality and worldview of Belarusians.

УДК 811.161.1’42:398.91:811.161.3’42:398.91

И. Г. ГОМОНОВА

(г. Гомель, УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»)

Е. В. НИЧИПОРЧИК

(г. Гомель, УО «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины»)

РУССКИЕ И БЕЛОРУССКИЕ ПАРЕМИИ ФРАЗЕОЛОГИЗИРОВАННОЙ СТРУКТУРЫ «НА ТО (И) ... ЧТОБЫ» / «НА ТОЕ (И) ... КАБ»

В статье анализируются русские и белорусские поговорки, построенные по фразеосхеме «на то (и) ... чтобы» / «на тое (и) ... каб». Рассматриваются структурные и семантические признаки данных паремнологических единиц. Характеризуются базовые компоненты поговорок, обуславливающие воспроизводимость фразеосхемы.